

כתיבה בצל המוות

דרשותיו של רבי קלונימוס קלמיש שפירא,
האדמו"ר מפיאסצנה, בגטו ורשה

דניאל רייזר

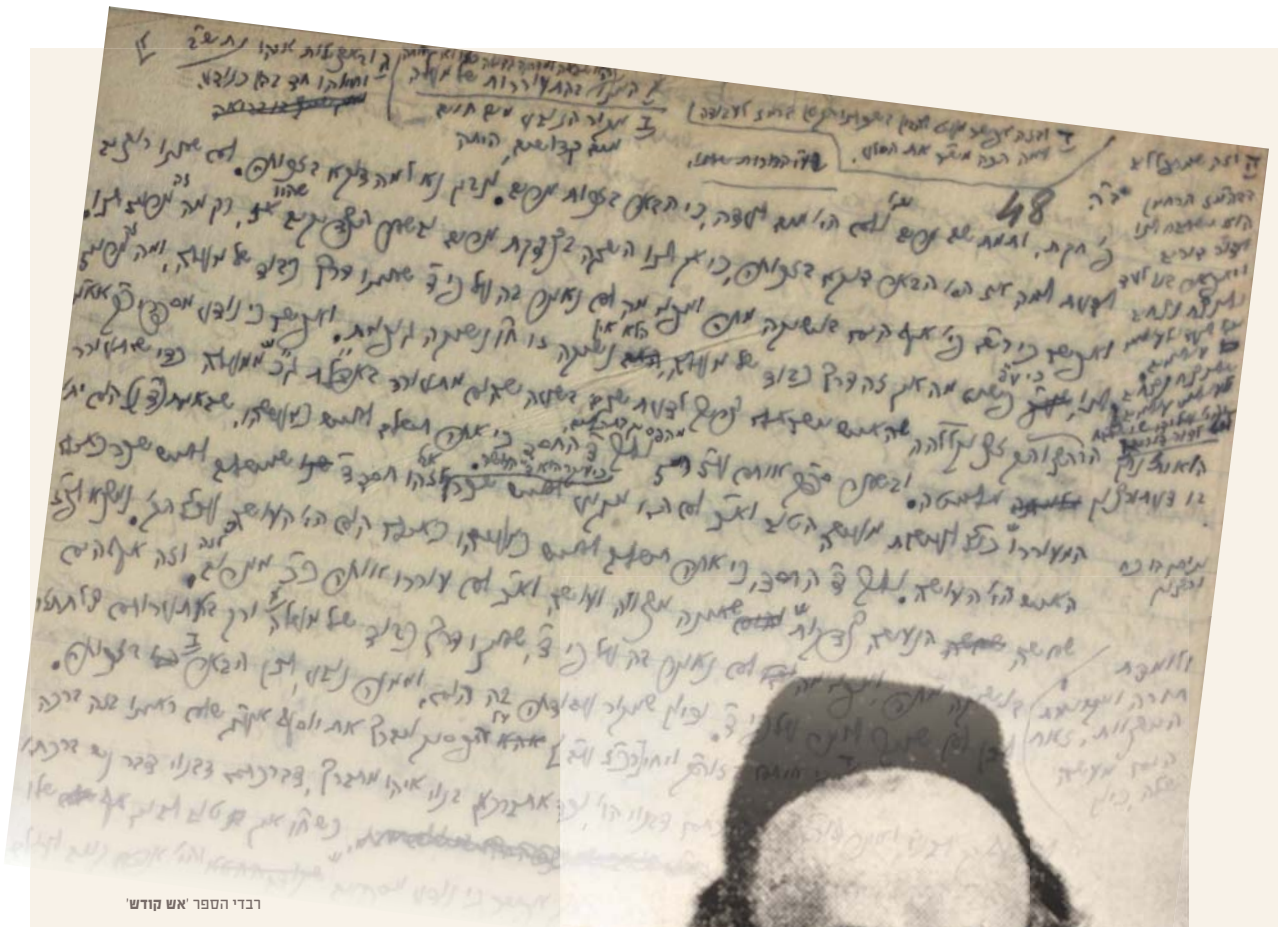
במאמר זה חוקר הקבלה והחסידות דניאל רייזר מראה כיצד דרשותיו של האדמו"ר מפיאסצנה שנישאו בעל-פה בגטו ורשה ולאחר מכן הועלו על הכתב בתנאים מחתרתיים הן מקור ייחודי להבנת הלכי הרוח של התקופה. ספר הדרשות - "תאולוגיה של ייסורים" במילותיו של רייזר - משתף את הקורא בלבטי האמונה והספקות העמוקים של האדמו"ר. רייזר מנתח את שכבותיו של החיבור ובוחן אותו על פי תאוריות פסיכולוגיות ומסורות פילוסופיות. בספר הדרשות מוצג ניסיון אמיץ להתמודד עם סוגיית הייסורים מתוך החוויה האישית וללא יומרה לפתור אותה באופן פשטני.

ופילוסופיים שמאפשרים לנו להבין את תופעת היצירה בצל המוות ואת משמעותה האוניברסלית.

פנומנולוגיה של ייסורים

אין בידינו מסמכים רבניים-הגותיים רבים שנכתבו בימי השואה עצמה. לפיכך קובץ דרשותיו של רבי קלונימוס קלמיש שפירא מגטו ורשה¹ היה לאחד מן הספרים הקנוניים של ההגות האורתודוקסית בשואה ואולי אף הספר המרכזי שבה. קובץ

עיון בכתב היד של הדרשות החסידיות האחרונות שנכתבו על אדמת פולין, דרשותיו של רבי קלונימוס קלמיש שפירא, מגלה תופעה אנושית ייחודית ומיוחדת: כתיבה של יצירה ספרותית חדשה על שכבותיה השונות, תיקונים והגהות, כפי שנתאר להלן, דווקא בימים קשים ומרים. אדם יודע שהוא עומד למות וכבר איבד את כל משפחתו, ובמה הוא עוסק? בתיקוני נוסח ובעריכה של דרשותיו! במאמר זה נעמוד על מודלים פסיכולוגיים

רבדי הספר 'אש קודש'

הרב קלונימוס קלמיש שפירא (ארכיון יד ושם)

דרשות זה יצא לאור בפעם הראשונה בשנת תש"ך (1960) בשם אש קודש ולאחר מכן בתשס"ח (2007) בשם דרשות משנות הזעם, והוא למעשה הספר החסידי האחרון שנכתב על אדמת פולין. את הדרשות נשא האדמו"ר מפיאסצנה בשבתות בעל-פה ולאחר השבת העלה אותן על הכתב. הכתיבה בעברית רבנית, אם כי סביר להניח כי הדרשות נאמרו ביידיש. יש לציין כי הדרשות הכתובות עצמן אינן מדברות במישרין על אירועים פוליטיים והיסטוריים. האדמו"ר לא הזכיר בהן, ולו פעם אחת, את הגרמנים בשמם, אישים מרכזיים בגטו ואירועים מסוימים במישרין.² עם זאת הדרשות עוסקות עיסוק רב ב"רשעים", בסבל, בייסורים במצוקה הגופנית והנפשית, בצער על איבוד האהובים ובמשבר הדתי והאמוני. העיסוק העיקרי של הספר הוא אפוא תופעת הייסורים ומשמעותה הדתית.

נער מוכה רעב בגטו ורשה
(ארכיון יד ושם)

גירוש יהודי ורשה, קיץ תש"ב
(ארכיון יד ושם)

ייחודו של ספר דרשות זה הוא שהוא עוסק מראשיתו ועד סופו בתאולוגיה של הייסורים, מתוך חוויה אישית: "כשלמדנו בדברי הנביאים ודברי חכמינו זכרונם לברכה מצרות החורבן, חשבנו שיש לנו איזה השגה בצרות אלו, אף בכינו אז לפעמים. עכשיו רואים שלשמוע צרות, ולראותם ומכל שכן לסבלם רחמנא ליצלן, כמה רב המרחק, עד שכמעט לא מיניה ולא מקצתיה [...] וכמה שאומרים בפינו מן הצרות לא נוכל לתארם כפי שהיו באמת, כי אינו דומה הידיעה והדיבור מהצרות לראיה".⁶ יתר על כן, האדמו"ר משתף את הקורא בלבטיו ובספקותיו האינטימיים ויוצר בכך מסמך מרגש וייחודי. לאחר בחינת כל הדרשות אפשר לומר שאין לאדמו"ר אמירה ברורה ונחרצת, לא באשר למהות הייסורים ואף לא באשר למטרת הדרשות. הדרשות משקפות תהליך, ומי שמתלווה אליהן מתלווה, ככל האפשר, לתהליך האישי שעבר האדמו"ר. בראשית הדרשות הוא מצהיר שמטרתו לחזק ולעודד: "שגם אתם נתחזקתם על ידי",⁷ "כשראו שאר אנשים שגם בצרותי כל כך גדולות מתחזק, התחזקו גם הם מקל וחומר בצרותיהם שלא היו כל כך מרים כמו אלו שלי".⁸ לעומת זאת, לאחר כשנתיים, האדמו"ר מתוודה ואומר כי אינו

מטרותיהן של הדרשות היו להנחיל לשומעיהן תקווה וכבוד עצמי, לייעץ, להתוות דרך דתית ולשכנע את הקהל שהשיגים רוחניים וכבוד אנושי עדיין אפשריים, על אף הניסיונות של הגרמנים להחריב אותם. אך כאמור האדמו"ר לא נשא דברים בעל-פה בלבד, אלא העלה אותם על הכתב. בשלב מתקדם יותר של המלחמה, בשלהי תש"א (1941) ולאחר מכן בתש"ב (1942), על פי הדרשות ניכר שהאדמו"ר הבין שהסיכוי שלו ושל סובביו לחיות הולך ופוחת⁹ וכי את נזקי המלחמה, לרבות נזקי המשברים הרוחניים והדתיים, לא יהיה אפשר למגר לחלוטין אפילו בעתיד לאחר המלחמה:

ומי הוא האיש שלא יצטער בראותו צרות ישראל כאלו, בגוף ובנפש, ומי הוא שלא ידווה לבו בראותו ואין חדרים, ואין ישיבה, לא מקום תורה ולא קבוץ של לומדי תורה, ולא בשעה זו בלבד בתי ד' נהרסו, רק את זמן הזה גם להבא ירָאָה. כי בחורים לומדי תורה יחסרו, כמה מהם נעדרו מיתות משונות וממותי רעב ר'ל [רחמנא ליצלן], וכמה מהם נאלצו לצאת לבקש אוכל להם. ואיפה נקח נערים לומדי תורה אם עתה אינם לומדים, וכמה מהם לא עמדו בנסיון ויצאו בשבת אל השוק לישא וליתן מרעב, האם נחשב שהנערים והבחורים שסבבו שנים בשוקים וברחובות במסחר או לבקש אפתחי נדיבים פרורי לחם בחול ובשבת, ואת התורה והחסידות אשר קנו במשך איזה שנים בחדרים וישיבות נשכחה מהם, הם ישובו לעת מצא אל החדרים והישיבות כמקדם?⁴

אין ספק כי המאמץ להעלות דרשה על הכתב, בייחוד בתנאי החיים באותה העת בגטו, מצביע על מטרה גדולה ורחבה יותר. בקשתו של האדמו"ר בצוואתו להדפיס דרשות אלו מוכיחה כי הוא לא ראה בהן דרשות נחמה בלבד ולא הועיד אותן רק למי שגורלם לא שפר עליהם אז. האדמו"ר ראה בדרשות יצירה בעלת משמעות על-זמנית המיועדת לדורות הבאים ולאנשים רבים החיים בימים שונים מן הימים שבהם נאמרו. אפשר לשער כי האדמו"ר נמנע מהתייחסות לאירועים היסטוריים מסוימים כדי שלא להגביל את הדרשות הכתובות לאירוע מסוים בהקשר מסוים, בזמן ובמקום מסוימים. הוא ביקש להנציח את הדרשות למען העתיד, "להפיצן ביעקב ולחלקן בישראל", כפי שעולה גם מצוואתו.⁵

שוב בצד התוספת (העליונה או התחתונה), כך שניתן לזהות את מקומה של כל תוספת ותוספת. עוד מגלה העיון בכתב היד, על שכבותיו והגהותיו השונות, תופעה אנושית שיש לייחד עליה את הדיבור. מנגנון התיקונים הייחודי שערך האדמו"ר הופך דרשות חסידיות אלו למסמך בעל חשיבות אוניברסלית. ברור כי תוכן שעוסק בייסורים אנושיים מתאים לכל אדם ולכל עת, אך גם התצורה הגרפית של כתב היד מצביעה על תופעה פסיכולוגית יוצאת דופן. הערות רבות נכתבו בשולי הגיליון בסוף שנת 1942, כאשר כבר היה ברור למחבר כי סיכויי שלו ושל סובביו לחיות הולך ופוחת. כבר בשנת 1941 ידע שיהודי פולין עומדים לפני משבר אשר לא היה כמוהו, משבר גשמי ורוחני-דתי אשר לא יהיה אפשר להירפא ממנו לחלוטין. במצב כזה, כתיבת תיקוני נוסח בצידי המאמר ופעמים רבות תיקוני לשון מדוקדקים (זכר-נקבה, יחיד-רבים וכדומה), הוספת חיצים המפנים להגהות ולאחר מכן הוספת אותיות המפנות להגהות נוספות – כל זאת בימים של מציאות קשה ומרה – הן תופעה אנושית יוצאת מגדר הרגיל. האדמו"ר כבר איבד את כל משפחתו ויודע שהוא הולך למות, אבל הוא שוקד על תיקוני נוסח ועריכה לדרשותיו כאשר אין ודאות כלל כי הן יימצאו או ייצאו לאור. כתיבה כזו היא עדות לחיים שיש בהם שני קצוות – המציאות הקשה והמרה והשקיעה בכתיבה ובתיקוני נוסח ולשון. מצד אחד המוות מכלה הכול, ומצד אחר יצירה ספרותית חדשה נכתבת מתוך מודעות מלאה ומצריכה כוחות של ריכוז ותעצומות נפש. קובץ דרשות זה, כשלעצמו, מעיד על תופעה אנושית מרתקת, מעבר לתוכן הדרשות.

החיים בין שני קצוות מטלטלים אלו עוררו לא מעט מתחים וקשיים. האדמו"ר העיד על התחבטויות ועל רגשות אשמה קשים שחש במהלך כתיבת הדרשות. בעצם הכתיבה אפשר לראות בריחה מן המציאות המרה ואדישות למציאות:

ויש שהאיש בעצמו תמה על עצמו הלא נשבר אני, הלא כמעט תמיד אני במצב של בכיה, וגם בוכה כפעם בפעם, ואיך יכול אני ללמוד תורה, ובמה אני מתחזק לחדש תורה וחסידות. ויש פעמים שיש לבו לאמור, האין זאת רק אבירת הלב בקרבי, שיכול אני להתחזק וללמוד בצרותי

משוכנע יותר בדברי הניחומים והעידוד שאמר גם מי שהיה מחזק את עצמו ואת שאר ישראל מתחילה, גם כן נלאה מהתחזק ויגע מהתנחם. אף אם ירצה להתאמץ ולאמור איזה דברי נחומים והתחזקות, חסרים לו דבורים כיון שבמשך ימי הצרות הארוכות כבר דיבר ושנה את כל מה שהיה יכול לדבר וכבר נתישנו הדיבורים ולא יפעלו לא עליו ולא על זולתו השומעים".⁹ הכנות שבדבריו אלה, אין רבות כמוה בספרות הרבנית. שנתיים וחצי שהאדמו"ר דורש, מעודד ומנחם, ועתה לקראת סוף דרשותיו, "כשהצרות נמשכות", הוא אומר קבל עם ועדה כי אין בו עוד הכוחות להתחזק ולהתנחם ואין בו הכוחות לחזק ולנחם. מהו הרעיון אפוא שספר זה מבקש להנחיל לדורות ושלמענו ראה לנכון מחברו לעשות מאמץ כביר ולהעלותו על הכתב? מה בספר זה יהיה תקף בעיני הדורות שלאחר השואה? נראה כי סוגיית מהות הייסורים, שהיא הציר המרכזי שעליו סובב הספר, היא הנושא שתקף בכל זמן ועת וכי האדמו"ר חש שהוא חידש בו פן ייחודי ומקורי מתוך חווייתו האישית את התופת ואת הייסורים ב"שנות הזעם". אין בספר זה תורה ברורה ונחרצת, ואין האדמו"ר נרתע מלהודיע כי הוא נבוך. דרשותיו מנסות למעשה לכונן מחדש את "שאלת הייסורים" במונחים פנומנולוגיים, כמסע דתי מטלטל, יותר מאשר שיח של חיפוש "משמעות" בלבד.

פילולוגיה של ייסורים

העיון בכתב היד מלמד שאכן אין דרשותיו עשויות מקשה אחת אלא שכבות-שכבות, הגהות על גבי הגהות. השלב הראשון של ההגה נמצא למעשה עוד בגוף הטקסט בכתב היד, במחיקת מילים בקו רוחבי החוצה אותן ובתוספות של מילים ומשפטים על גבי המילים הקיימות או על גבי המילים המחוקות. ההגה הנוספת נעשתה בסימני החץ המורים על תוספת בשולי הצד של הגיליון. עוד שלב של ההגהות נעשה בתוספת אותיות לגוף הטקסט, כתובות בכתב מרובע (אשורי) ומתחתן קו הדגשה. האותיות האלה הן סימן הפניה להגהה בשולי גיליון הדף למעלה ולמטה, ולא בצדדים כמו סימני החיצים. אות הפניה בגוף הטקסט רשומה

חלוקת מזון בגטו ורשה (ארביון יד ושם)

עצמם, והעיסוק בהם הוא ניצחון הרוח על החומר ועל המוות. הפילוסופיה היוונית לא ראתה בפילוסופיה תורה אינטלקטואלית גרידא אלא תורה שמבקשת לגאול את האדם. האדם שחי את חייו מתוך זיקה לחוכמה הוא האדם השלם שמממש את הפוטנציאל שלו. כאשר גזר בית המשפט באתונה את דינו של סוקרטס למיתה בשנת 399 לפני הספירה, הייתה לו האפשרות להתחמק ולהמיר את העונש בעונש אחר, ואולם סוקרטס החליט משיקולים פילוסופיים לשאת את עונשו ולשתות את כוס התרעלה. אפלטון קבע כי מוות זה הוא ניצחון של הפילוסוף ושל הפילוסופיה.¹² העיסוק בפילוסופיה גבר על הפחד הטבעי מן המוות. אין כאן התחמקות כי אם התנצחות. גם מלאכת הכתיבה הספרותית יש בה משום ניצחון הרוח על החומר. על פי מודל זה, כתיבתו של האדמו"ר אינה בריחה מן העולם ומן המציאות, ואין הוא מעוניין להנציח את עצמו באמצעות הכתיבה. הוא מבקש לא להִנְצִיחַ כי אם לְנַצֵּחַ.

ויקטור פרנקל
(באדיבות פרופ' פרנץ ווסלי)

ויקטור פרנקל, מפתח תורת הלוגותרפיה, סיפר על חוויותיו במחנות הריכוז הגרמניים וטען שעלה בידו וביד חבריו במחנות הריכוז וההשמדה לממש את חירותם הרוחנית במקום שבו נשללו מהם כל זכויותיהם האנושיות. במילים אחרות, הם ניצחו את העולם ששלל מהם את חייהם, כל אחד ואחד בדרכו שלו. אף דרכו של פרנקל לשמור על שפיותו האישית ועל כוחו הגופני קשורה לכתיבה, אם כי באופן אחר. כאשר הגיע לאושוויץ הפקיד כתב יד שהיה מוכן לפרסום. לאחר זמן מה, כאשר הבין כי כתב יד זה אבוד, החל לשחזרו ופעולה זו העניקה פשר לחייו ועמדה לו לעזר רוחני וגופני: "אין ספק כי רצוני העז לכתוב מחדש כתב-יד זה הוא שסייעני לעמוד בתלאות המחנה. למשל, כשחליתי בטיפוס, שִׁבְטתי על גבי פיסות נייר קטנות רשומות רבות שנועדו לעזור לי לכתוב את כתב היד מחדש, אם אזכה לחיות עד יום השחרור. בטוחני כי שחזור זה של כתב-ידי האבוד בחשכת צריפו של מחנה ריכוז באווארי עמד לי לגבור על סכנת ההתמוטטות".¹³ כתיבת רשומות על פיסות נייר והרצון לשחזר ספר היו בעיני פרנקל עצמו דרך לגבור על המציאות המרה ולממש את חירותו הרוחנית. כמוהו אפשר שכתבתו של האדמו"ר הייתה מימוש החירות בעולם נטול חירות.

וצרות ישראל המרובים כל כך. ושוב ישיב לעצמו הלא נשבר אני ומה רבו בכיותי וכל חיי נכאה וכהה. נבוך הוא אותו האיש על עצמו.¹⁰ אמנם פסקה זו נכתבה בגוף שלישי, אך ברור שמחבר הדרשות "שמתחזק לחדש תורה וחסידות" מעיד על עצמו. אם נכונים דברינו, יש כאן עדות אישית שלו על תחושת האשמה המכה בליבו ("שִׁנְךָ לבו"), שמא כתיבת הדרשות מעידה על אדישות ("אבירת הלב") לצרותם של ישראל "המרובים כל כך". מצד אחד יש בו תחושה קשה באשר להמשך שגרת חיי לימוד התורה והחסידות והחידוש בהן, כאילו לא קרה דבר, ומצד אחר הוא חווה חוויה ברורה של הזדהות אישית עמוקה עם כל הצער והשבר – "נבוך הוא אותו האיש", נבוך הוא מחבר הדרשות הללו. היכולת לחיות בין שני עולמות קוטביים – בין עולם היצירה וההתחדשות הספרותית לבין עולם הכליון המוחלט – מעידה על תופעה אנושית-פסיכולוגית, על כוח פלאי שקיים בבני אדם, באשר הם בני אדם.

פסיכולוגיה של ייסורים: כתיבה בצל המוות

א. התעלמות מן העולם:

בשנות ה-70 של המאה ה-20 התפתחה תאוריית פסיכולוגיה העוסקת בהשפעת תודעת המוות על החשיבה ועל ההתנהגות האנושית – תאוריית ניהול האימה (Terror Management Theory). אנתרופולוג התרבות והסופר היהודי-אמריקאי ארנסט בקר טען כי כל פעולה של יצירה עומדת בזיקה ישירה להכחשת המוות.¹¹ לידו, תרבות ויצירה מעמידות חיץ מסוים כנגד החרדה מן המוות משום שהכחשת המוות מניעה את האדם ליצור ולכתוב. במילים אחרות, היצירה האנושית היא מעין בריחה או התעלמות מן המוות, והיא הניסיון להימנע מן המוות הבלתי נמנע. על פי תאוריית ניהול האימה, כתיבתו של האדמו"ר שימשה מעין הסחת הדעת מן המציאות המרה ומן המוות, אף על פי שדרשותיו עוסקות במישרין בייסורים ובמוות.

ב. התנצחות עם העולם:

אפשרות אחרת היא כי פעמים היצירה האנושית מתעמתת עם המוות ומהווה ניצחון עליו, ולא התחמקות ממנו. יש דברים שחשובים מן החיים

ג. התפכחות מן העולם:

אפשרות אחרת היא גישה שלפיה העולם הזה מאבד כל משמעות שהיא בעיני האדם. כאמור בעיני סוקרטס העיסוק בפילוסופיה היה יקר מן החיים עצמם ולכן בחר בעונש המוות ולא באחת האפשרויות האחרות שעמדו לפניו. עם זאת ניתן למצוא בדיאלוג פיידון גישה נוספת אשר בה סוקרטס מציג את אפסות העולם וממילא את שאיפתו לצאת מן העולם הזה. על פי גישה זו, האדם העומד בין יצירה ספרותית למציאות של מוות אינו חי במתח מתמיד בין שני קצוות. העולם הזה חסר משמעות בעיניו. אם כן, כיצד אדם שהעולם הזה איבד כל משמעות בעיניו מייחד את כל כוחותיו וזמנו למען יצירת יצירה אנושית בעולם הזה? לשם מתן תשובה לשאלה זו ניתן להיעזר בהגותו של הפילוסוף היהודי ומבקר הספרות לב שסטוב, שם העט של יהודה ליב שורצמן (1866-1938).

שסטוב העצים ופיתח פילוסופיה של ייאוש שבה החוויה העיקרית היא אובדן הוודאות וממילא אין משמעות לקיום האנושי, כאן ועכשיו. בסופו של דבר גם הפילוסופיה והידע האנושי מובילים את האדם למבוי סתום שאין בו שום משמעות, הֶבֶל הֶבֶלִים הֶבֶל הֶבֶל. ואולם הייאוש אינו סוף פסוק בהגותו של שסטוב. הייאוש והכפירה בכל משמעות מצביעים על משהו מעבר לייאוש ומעבר לדעת. לפי שסטוב, חוויית הספק וחוסר הביטחון העמוק ביותר היא מצב תודעתי של אמונה. המאמין מתחיל את דרכו בתהומות הייאוש, ודווקא ממעמקים אלו זועק הוא אל

אלוהים: "מִמַּעַמְקִים קְרָאתִיךָ" (תהלים קל, א). ומה הוא זועק אליו? "אֵלֵי אֵלֵי לָמָּה עֲזַבְתָּנִי" (שם, כב, ג). האמונה אינה תחושת סיפוק כי אם מאבק הנובע ממרמור ורוח קודרת: "אוֹמְרָה לְאֵל סְלַעֵי לָמָּה שְׁכַחְתָּנִי לָמָּה קָדַר אֶלַי" (שם, מב, ז). האדם נתון במאבק מתמיד בתבונה, בהיגיון וב"אמת" שכובלים אותו, ומאבק זה הוא מצב של אמונה. את ספרו האחרון אתונה וירושלים חתם שסטוב במילים הללו: "פילוסופיה היא לא 'מחשבה על', היא מאבק, והמאבק הזה אין לו סוף. מלכות האל, כפי שנכתב, מושגת באמצעות כוח"¹⁴.

כמו תודעת הייאוש שאצל שסטוב משמשת נקודת מוצא לחוויה הדתית, כך גם לתודעת המוות תפקיד מרכזי. לפי שסטוב, רק בכוחו של המוות לנער את האדם מכל מקסמי השווא של הידע והאמת המדעית.¹⁵ "הפילוסופיה שלו [של שסטוב] מבקשת ללמד את האדם להתמודד עם בלהות קיומו ההיסטורי, לחיות את הייאוש שלו בדרך אותנטית ללא התחמקות, להכיר את עצם העובדה הנוראה של היותו בר תמותה ואת חוסר חשיבותו ביקום העומד לכלותו. כל אלה עשויים להכשירו לאותה העיזה רוחנית שהיא האמונה, שתוליכו לאלוהים שיתן לו לא רק מרכז משמעותי לחייו אלא חירות"¹⁶. המוות חושף לפני האדם את סוף החיים וממילא את חוסר המשמעות שבחיים ומזכיר לו את עובדת סופיותו למען לא ישקע בעולם בדוי ונטול משמעות. יראת המוות גורמת להתפכחות מן האשליה, משיכרון עצם קיומו כישות עצמית ועצמאית. אפשרות האמונה של האדם נפתחת לו אפוא דווקא אל מול פני המוות.

ההוגה החסידי הלל צייטלין אשר התגורר בוורשה בין שתי מלחמות העולם הכיר את ספרו של האדמו"ר מפיאסצנה חובת התלמידים ואף כתב עליו ביקורת אוהדת.¹⁷ צייטלין היה מיסטיקן ובעצמו נשלח מגטו ורשה לטרבלינקה בערב ראש השנה תש"ג בעודו אוחז בספר הזוהר ועטור בטלית ותפילין.¹⁸ במאמרו "חיפוש האלוהים של לב שסטוב",¹⁹ צייטלין עומד על שלילת כל ערך וכל משמעות בעולם באופן קיצוני מאוד בהגותו של שסטוב: "בא פרידריך ניצשה וכפר בכל מה שהוא אנושי, בדמותו לפנות בזה מקום ל'אדם העליון'. בא לב שסטוב, והעלה את הכפירה בכל מה שהוא אנושי עד למדרגה של שלימות מבהילה ומפליאה,

פרידריך ניטשה

בהבינו עם זה, שגם 'האדם העליון' הוא רק מושג 'אנושי', אנושי ביותר' וכל מה שהוא אנושי – אף אם יהיה מקושט בכל מיני עדי-עדיים של פילוסופיה ומדע ושירה – אינו אלא הבל ורעות רוח.²⁰ ברם צייטלין הבין כי שלילת כל ערכי החיים וביקורת נוקבת ללא גבולות נועדו בעיני שסטוב לגילוי האלוהים:

שסטוב ממשיך את עבודתו של יום בביקורת ההשגה האנושית, את עבודתו של שופנהאואר – בשלילת כל ערכי החיים, את עבודתו של ניצשה – בביקורת האדם וכל אשר לאדם, את עבודתם של רוסו וטולסטוי – בשלילת כל מה שקורים לו קולטורה וציביליזציה, ואת עבודתו של דוסטויבסקי – בחיטוט וניקור [...] דווקא מאותו תהום האפס הוא קורא לאל פלא.²¹ [...]

מתוך שהכיר את היפסות בכל מה שהוא אנושי, הוא מבקש את "מי שאמר והיה העולם".²² על פי מודל זה ניתן לומר שכתביתו של האדמו"ר מפיאסצנה אינה מעידה על חיים קוטביים, בין יצירה שהיא התחדשות לבין המציאות המסמלת כיליון ומוות. המציאות המרה שהייתה גורלו כבר איבדה את משמעותה, ובאמתחתו הוא נושא את היצירה שהוא כותב ובה הוא בא לחלות פני מלך עליון, בבחינת "אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו" (בבלי, בבא בתרא י, ע"ב). כתב יד זה הוא הדורון של האדמו"ר עבור חיי הנצח – "התקן עצמך בפרוזודור כדי שתכנס לטרקלין" (משנה, אבות ד, טז).

סיכום

עיון בתצורת כתב היד דרשות משנות הזעם, על שכבותיו והגהותיו הרבות, מגלה תופעה של יצירה בצל המוות. תופעה זו הוסברה במאמר זה לאור הגות פילוסופית ופסיכולוגית בשלושה אופנים שונים:

- א. התעלמות מן העולם – הניסיון להימנע מן המוות הבלתי נמנע
- ב. התנצחות עם העולם – מימוש החירות בעולם נטול חירות
- ג. התפכחות מן העולם – מתוך שהכיר את האפסות בכל מה שהוא אנושי, הוא מבקש את "מי שאמר והיה העולם" (תוספתא, יומא א, ד).

ודאי, יש עוד הסברים ותאוריות, ואולם לא

ביקשנו להציג את כולם אלא רק להצביע על כמה אפשרויות ומודלים בבחינת ראשי פרקים בלבד. לא נוכל לדעת בוודאות כיצד ראה האדמו"ר עצמו את המתח הזה, אם אכן יש כאן מתח, למעט עדותו האישית אשר מלמדת על התחבטויותיו, כפי שהבאנו בראשית המאמר. כך או כך, העיסוק בעצם תופעה פסיכולוגית זו מתוך עיון פילולוגי בתצורת כתב היד מאפשר הצצה לעולם רחב יותר מאשר תוכן הדרשות עצמן ומגלה את משמעותו האוניברסלית של מסמך ייחודי זה.

- 1 ראו פרטים ביוגרפיים עליו: דניאל רייזר, רבי קלנימוס קלמיש שפירא: דרשות משנות הזעם, ירושלים תשס"ז, עמ' 13-24. מאמר זה מבוסס על הקדמתי לספרי זה.
- 2 ואולם יש התייחסויות עקיפות רבות למתרחש, ללא ציון אירוע מסוים. ראו יהודית תיודור-באומל, "אש קודש": ספרו של האדמו"ר מפיאסצנה ומקומו בהבנת החיים הדתיים בניטו וארשה", ליקוט מורשת כ"ט (תש"ס), עמ' 173-187.
- 3 ראו למשל דרשת פרשת שופטים, תש"א: "והנה בכל הצרות רואים, שבאם ידעו כלם שתיכף למחר יושעו, כי אז חלק גדול גם מן המתאישים עוד היו יכולים להתחזק. אבל דא עקא שאינם רואים את הקץ לחושך, והרבה אין להם במה להתחזק וחס ושלום מתיאשים ורוחם נופל".
- 4 דרשת פרשת עקב, תש"א, וראו שם הערתו משלהי תש"ב על חורבן היהדות בפולין: "שכמעט כבלין חרוץ כלו קהילות הקודש".
- 5 ראו רייזר, רבי קלנימוס, עמ' 328-329.
- 6 דרשת שבת חזון, תש"ב.
- 7 דרשת פרשת וישב, ת"ש.
- 8 דרשת פרשת כי תבוא, ת"ש.
- 9 דרשת פרשת זכור, תש"ב.
- 10 דרשת פרשת החודש, תש"ב.
- 11 Ernest Becker, *The Denial of Death*, New York, 1973
- 12 ראו את הדיאלוגים של אפלטון, אפולוגיה, קריטון ופידון; אפלטון, משפטו ומותו של סוקרטס, תרגום ומבואות: י"ג ליבס, ירושלים ותל אביב תשל"ב.
- 13 ויקטור פרנקל, האדם מחפש משמעות: מבוא ללונגותריה – ממתנות המוות אל האקסטנציואליזם, תל אביב תשל"ל, עמ' 127.
- 14 Lev Shestov, *Athens and Jerusalem*, translated by B. Martin, Ohio University Press, 1966, Part IV, p. 66
- 15 שסטוב לא כפר באמת המדעית ובהתקדמות הטכנולוגיה, עם זאת הוא לא חשב שהמדע מעניק משמעות לחיי האדם.
- 16 אדיר כהן, "לחשוב את חיין: הסיפור האישי פוגש את הסיפור הפילוסופי", עיון ומחקר בהכשרת מורים 10 (2006), עמ' 201.
- 17 הלל צייטלין, "אדמו"ר – אמן פדגוג", בתוך הנ"ל, ספרן של יחידים, ירושלים תש"ס, עמ' 241-244.
- 18 על פי עדותו של הלל זיידמן, דבר, 5 בנובמבר 1946.
- 19 הלל צייטלין, על גבול שני עולמות, תל אביב תשנ"ז, עמ' 69-102.
- 20 שם, עמ' 71.
- 21 שם, עמ' 72-73. וראו עוד שם, עמ' 86-87.
- 22 שם, עמ' 102.